

na přehledně a srozumitelným jazykem, a jsou tak přístupná širokému okruhu čtenářů.

Neskromným záměrem naší edice je přinášet dílčí odpovědi na velkou otázku, kterou si kladou všichni, kdo Evropu utvářejí, chtějí utvářet, anebo se o její utváření alespoň zajímají: „Kdo jsme, odkud přicházíme a kam jdeme?“

Jacques Le Goff

I. ZRCADLO BARBARSKÉ

Kdy se zrodila Evropa? To je problematická otázka, neboť se může týkat prvního lidského sídla založeného v zeměpisném prostoru, který dnes takto nazýváme, vzniku vlastních kulturních forem nebo počátku vědomí pospolitosti, jež nakonec dalo současný název prostoru, jeho obyvatelům a jejich kultuře.

Území – roh velké kontinentální masy, jíž rozlohou vévodí Asie – nemůže sloužit jako určující prvek, protože nikdy nemělo jasné fyzické hranice. Řekové, stejně jako Egypťané nebo Mezopotámci se domnívali, že Země je velký ostrov obklopený ze všech stran „veletokem Ókeanem“, který „štěká kolem souše“. Toto byl obraz, který zachytil Hefaistos na Achillově štítě a který byl reprodukován na prvních kruhových mapách Země.

Zároveň s tím, jak se ve vyprávěních cestovatelů objevovaly nové konkrétní údaje, se tento obraz světa postupně zvětšoval, jeho hranice se rozšiřovaly a plnily nestvůrami a podivuhodnostmi. Blok zemí se tehdy rozdělil na tři části: Evropu, Asii a Afriku. Evropu a Afriku dělilo moře, ale hranice s Asií – jež obvykle procházela Bosporem a tokem Donu – odpovídala kritériím spíše kulturním než zeměpisným.

Ani první obyvatelé Evropy neměli žádné zvláštní či charakteristické rysy. Má se za to, že člověk do těchto krajů přišel z Afriky (možná i z Asie, jak by naznačovalo to, že v Gruzii byl nalezen hominid, který žil před více než půl druhým milionem let), v různých hromadných přesunech, z nichž poslední, jediný, po němž zbylo potomstvo, byl exodus druhu *Homo sapiens sapiens*, k němuž došlo před třiceti nebo čtyřiceti tisíci lety. To

znamená, že ačkoli toto území bylo osídleno mnohem dříve – pravděpodobně před 650 000 lety –, první Evropané, které můžeme s určitostí považovat za naše biologické předky, jsou téměř novousedlíky.

Co se týče toho, čemu říkáme naše „civilizace“, na jejích počátcích byl souhrn vymožeností dosažených v rozmezí let 7000–8000 př. n. l. na Blízkém východě, spjatých se zemědělstvím založeným na pěstování některých plodin a chovu zvířat a se vznikem prvních měst. Proces „domestikace“ neměl jen čisté hospodářské důsledky, protože přijetí intenzivnějších technik „zachytilo“ lidi do politických a společenských struktur, na nichž se stali závislí. Genetický materiál naznačuje, že se zemědělství z tohoto počátečního ohniska šířilo na západ velmi zvolna, rychlostí jednoho kilometru za rok (trvalo to 4000 let, než dosáhlo západního okraje Evropy). Kraje, jimiž postupoval tento nový a účinnější způsob produkce potravin a přinášel druhy, jež se nenacházely v místní fauně a flóře, už byly osídleny populací lovců a sběračů, závislých především na lese. Tato populace nejprve koexistovala se zemědělci (baskičtina – euskera – možná pochází z jazyka posledních mezolitických lovců) a později spojovala staré způsoby obstarávání obživy s novými, až z obou vytvořila syntézu.

Evidentnost hybridní geneze kontrastuje s tradičním pojetím našich dějin, neúnavně vyčleňujícím z kontextu to, co je ryze evropské, za účelem vysvětlení celého pozdějšího vývoje z hlediska jediných a vyšších počátků, jež se nakonec prosadily v zápase s hrozbami úpadku ze strany asijských a afrických vetřelců.

Toto pojetí mělo svůj počátek v obraze, kteří si Řekové utvořili sami o sobě, když se na sebe dívali v křivém zrcadle asijského barbara – protějšku, který si záměrně vymysleli, aby jim sloužil jako protiklad – a současně sestavovali historii, která tuto identitu legitimovala. Na ni pak navázali Evropané konce 18. a počátku 19. století snažící se o to, aby sami sebe definovali v protikladu k „člověku primitivnímu“ a „divochovi“. V Prusku a ve Velké Británii bylo tehdy rozhodnuto založit vzdělávání na studiu antického starověku a dokazovat, že soubor kultur-

ních a společenských hodnot vládnoucího pořádku je dědic-
tívím idealizovaného Řecka. |

Počátek „řeckého mýtu“ sahá do období „médských válek“. Bylo řečeno, že „Řecko objevilo svou identitu tváří v tvář perskému nebezpečí“. Řekové nebyli začleněni do společného prostoru, ani nebyli podřízeni jednomu panovníkovi. Kromě jazyka měli jen málo společného – a i ten se vyznačoval značnými nářečními rozdíly, a proto nestačil k tomu, aby posiloval vědomí pospolitosti, jež vyjadřuje slovo *hellenikón* (společenství „Řeků“), což zahrnovalo společnost obývající větší zeměpisné území než to, na němž leží současné Řecko: „evropské“ kraje a břehy Asie.

Byla to pak tatáž nesnadnost vymezit se, jež je přiměla vytvořit pojem „barbara“ – jako zrcadlo, do něhož se mohli dívat, aby se sami odlišili. Thukydides poukázal na to, že Homér neoznačuje souhrnným jménem všechny řecké národy, které se účastnily trojské války, a že „také neužil nikde slovo barbaři, protože, jak se mi zdá, Helénové nebyli ještě sjednoceni v jediné jméno, které by bylo možno postavit proti označení „barbaři“. Je zřejmé, že pojem „Řek“ vznikl zároveň s pojmem „barbar“.

Slovo „barbar“ zpočátku označovalo člověka, který se nedovedl plynně vyjadřovat v řečtině: bylo to pouze zvukomalebné slovo, jež se snažilo vystihnout výrazové potíže někoho, kdo neumí hovořit a „breptá“ (obvyklý námět xenofobních bájí všech národů). Boj proti perské říši mu pak dodal politické a mravní zabarvení. |

Herodotos nám tuto válku ukazuje jako střet mezi řeckou svobodou a despotismem asijských národů: „Není mezi lidmi nic nespravedlivějšího a více krví poskvřeného“. V protikladu k tomuto obrazu se vytváří obraz svobodného helénistického společenství, kde občané sdílejí politická práva, což vysvětluje jejich triumf, protože „svoboda je věc užitečná nejen v jednom ohledu, nýbrž po všech stránkách“, a proto, když se lidé zbaví samovládců, bojují statečně o její zachování.

K rozšíření tohoto pojetí „barbara“ došlo hlavně zásluhou divadla. Asi polovina athénské tragédie z 5. stol. př. n. l. líčí postavy barbarů: ty charakterizuje a odlišuje od Řeků přehlíd-

ka hrůz nejrůznějšího ražení – incesty, zločiny, lidské oběti. Z Euripidových *Bakchantek* dýchá atmosféra záhad a excesů obestírající Dionýsa, který přichází „z Asie“, a drama končí nářkem Kadma a jeho dcery, nucených odejít do vyhnanství: „Já chudák starý mám jít mezi barbary!“ Interpretace „rozdílnosti“ jako méněcennosti navíc sloužila k ospravedlnování otroctví. Pro Aristotela se otroci, kteří samozřejmě nebyli Řeky, lišili od svých pánů „jako duše od těla a člověk od zvířete“; nejlepší pro ně bylo žít „pod vládou pána“.

A přece byl tento protiklad mezi řeckou svobodou a asijským despotismem do velké míry iluzorní. Jak to vyjádřil Momigliano: „Pro Řeky obecně nebyla svoboda nikdy spojena s uznáváním cizí svobody.“ Otrápaný obraz řecké „polis“ obývané svobodnými občany, kteří se kolektivně účastnili vlády, je pouhým preludem, jež zakrývá tíhu otroctví, přehlížení rolníka (maskované falešným protikladem mezi „vypělým“ městem a „zaostalým“ venkovem), podřízenost žen (považovaných za tak méněcenné, že Aristoteles, který byl přesvědčen, že mají méně zubů než muži, jim přisuzoval pouhou pasivní úlohu při početí, jako „lůňním“ rozmnožovací síly muže) i skutečné rozdělení občanů na bohaté a chudé.

Athénská „demokracie“ se nikdy nesnažila být rovnostářskou. Solon dbal na to, aby „ponechal, jako dříve, všechny vysoké úřady v rukou boháčů“, a nedal lidu větší moc, než nezbytně nutné minimum. „Demokracie“, za kterou Athéňané bojovali, znamenala sotva více než výsadu umožňující malé skupině občanů s plnými politickými právy – možná desetina obyvatel Atiky – „rokovat na shromáždění o státních záležitostech a volit losem úředníky, aby každý z nich měl v dané chvíli část moci“ (sám Herodotos byl v Athénách cizincem bez takových práv). Slova jako „svoboda“ a „demokracie“ neměla pro Řeky tentýž význam jako pro nás.

Dokonce i tento omezený „demokratický“ program se přestal uplatňovat, když hospodářské obtíže ve 4. století uvrhly Řecko do krizové situace, v níž hrozilo vzplanutí vážného sociálního střetu. Řekové váhali mezi tradicionalistickým návrhem Demosthena, usilujícího o opětovné sjednocení s hegemonií

Athén – když se obecné podmínky velmi lišily od podmínek existujících o sto let dříve a byla to především společenská situace, jež nedovolovala další udržování iluze, že „lid poroučí těm, kteří vládnou, a dohlíží na veškeré bohatství“ –, a pokusem připojit se k makedonské říši a účastnit se velkého vojenského tažení, jež mohlo otevřít nové trhy a uvolnit sociální napětí, kdyby byla velká část lidu naverbována do vojska.

Nakonec přijali tyranii Filipa Makedonského a Alexandra, který uskutečnil velký sen dobytí a porážky perské říše za cenu toho, že se řecká města vzdala své nezávislosti. Demokracii postupně zničilo spojenectví vysokých řeckých vrstev nejprve s Makedonci a později s Římany, až se dospělo do bodu, kde samotný pojem „stal se duchem s matnými obrysy a nakonec šťastně zapomenutým, jenž přesto naháněl hrůzu každému boháči“. Jak vysvětlil Momigliano v roce 1934 – ve chvílích, kdy mnoho intelektuálů kapitulovalo před fašismem –, tato prohra byla spojena s jejich vlastními omezeními:

Nic nás nevede k přemýšlení o logice přechodu ke svobodě, který ignoruje svobodu lhotejnou k despotismu, více než vědomí toho, jak Řekové, při svém pracném úsilí dosáhnout ji, docílili, možná nevědomky, jen to, že vyvolávali a připravovali despotismus.

Není také pravda, že existovala široká účast na nejvyšších úrovních vědění a umění, jež by odlišovala Řeky od barbarů. Kultura antického světa byla v zásadě ústní; psaní plnilo podružnou funkci ve srovnání s recitací. Hodně se diskutovalo o stupni alfabetyzace Athéňanů (Spartáné, jimž Lykurgos zakázal psát zákony či zaznamenávat jména na hroby, byli většinou negramotní). Budeme-li však rozlišovat člověka, který umí slabikovat a napsat několik slov, a toho, kdo se plně účastní psané kultury, budeme muset připustit, že v antickém světě bylo čtenářů poskrovnu.

Prvními psanými texty jistě byly zákony, vrývané do tvrdých materiálů, aby je nebylo možno padělat. Kniha – ve formě svitku – byla vzácností až do poloviny 5. stol. př. n. l. a ani potom nebyla běžná. Její vznik je spojen s rozvojem prózy a s potřebou

bou uchovat tak složité filozofické či vědecké znalosti, jako poznatky obsažené v lékařských příručkách, určené omezenému okruhu čtenářů. Jeden z prvních případů, kdy se hovoří o „knihovně“, se týká Aristotelovy knihovny, jež měla zajistit uchování myšlenek učitele pro jeho žáky. Veřejné knihovny vznikly později, a to v hlavních městech helénistických království – zvláště v Alexandrii, kde se usilovalo o soustředění veškerého vědění „světa“ ve velkém depozitáři se 400 000 svitků –, aby se zachovala kultura vládců a zpřístupnila se jim, v řeckých překladech, kultura ovládaných. Tyto knihovny byly především nástroji politické kontroly, vytvořenými pro menšinu „odborníků“ ovládajících řečtinu.

Je-li portrét, který si Řekové utvořili sami o sobě a který jsme my umístili do své galerie předků, klamný, pak je klamná i historie, jež ho provází. Protiklad Řek-barbar sloužil k zamaskování reality hybridních počátků, zaznamenaných v samotných řeckých mýtech, jež nikoli bezdůvodně líčily Evropu jako dceru fénického krále, která po únosu z rodné země býkem-Diem, oblečena do šatů, jež jí „ve větru vlají“, žila na Krétě a počala syna, jímž byl Minos, krétský král a „dux Europaeus“.

Náboženství Řeků zcela ztratilo povědomí o svých kořenech v severních stepích a přejalo celou řadu nových mýtů, a to v takové míře, že bylo možno definovat ho jako synkretismus středozemních a indoevropských prvků, jenž se projevil například v postavě samotného Dia, který má indoevropské jméno (z kořene s významem „zářit“, jako v latině *deus a dies*) spolu s příběhem, podle něhož se narodil na Krétě, a který naznačuje asociaci mezi bohem dobyvatelů a kultem poražených.

Rozkvět minojské Kréty, „kolébky evropské civilizace“, je spjat s výjimečnou polohou ostrova ve Středozemním moři, v místě, kde se vedle námořních obchodních cest stýkaly vlivy velkých kultur Předního východu, Anatólie a Balkánu. Od třetího tisíciletí př. n. l. se na Krétě utvářely základní prvky kultury, jež i přesto, že její vývoj byl přerušován různými katastrofami – vpády, zemětřesením a velkým výbuchem sopky na ostrově Thera kolem roku 1470 př. n. l. –, vystavěla velké chrámové paláce, vytvořila písmo (dosud nerozluštěné lineární pís-

mo A) pro jazyk snad příbuzný jazyku Chetitů, až nakonec zanikla po požáru knosského labyrintu roku 1380 př. n. l., pravděpodobně následkem mykénského vpádu.

Krétskou kulturu přejali noví osídlenci z řecké pevniny, mykénští stavitelé velkých citadel (kteří upravili krétské písmo tak, aby mohli psát svým, tj. řeckým jazykem), o nichž se má za to, že byli achajskými dobyvateli Troje, jejichž dějiny byly posléze přerušeny novým vpádem v rámci takzvané „krize 12. století př. n. l.“ Tak bylo označeno období invazí a vojenské porážky – válečných vozů starých království pěšími barbarskými vojsky –, aby se vysvětlila časová shoda rozpadu chetitské říše, útoku „mořských národů“ na Egypt, vpádu Pelištejců do Kanaánu a začátku takzvaného „období temna“ v řeckých dějinách. Dnes to nepovažujeme za „katastrofu“ – byť ke vpádům a ničení opravdu docházelo –, jako spíše za reakce na tyto události, z nichž vzešla řecká polis a došlo k oživení středozemního obchodu.

Nebylo by však k ničemu odmytizovat „řecký zázrak“ a nahrazovat ho jiným: indoevropským, mezopotamským, egyptským, fénickým či minojským. To, co potřebujeme, je nahradit obraz „tvořivého“ lidu obrazem širokého rámce setkávání všech těchto národů – a Kartaginců, Etrusků, Keltů atd. –, které svým souhrnným přispěním umožnily vznik kultury, jež měla mnoho společných prvků.

Jako dobrý příklad toho, co chceme vyjádřit, může posloužit písmo. Jeho počátky je zřejmě nutno hledat na mezopotamských kouscích jílu ukládaných do dutých hliněných koulí, do jejichž povrchu se ryly znaky a pečete. Tento systém se zjednodušil tak, že koule nahradily masivní tabulky s vrývanými znaky, na úplném počátku výlučně piktografickými, omezujícími se na zobrazení čísel a předmětů, až se kolem roku 3200 př. n. l. objevily první skutečně psané dokumenty, kdy se fonetické hodnoty piktogramů používaly a kombinovaly tak, aby vyjadřovaly pojmy, jež nebylo možno snadno nakreslit, jako například slovesa. Kolem roku 2600 př. n. l. se ustálilo klínové písmo, jež umožňovalo zapisování složitých textů a jež bylo přejato sousedními národy, přičemž se babylonština stávala mezinárodním jazykem.

Systém vytvořený zpočátku Sumery se stal předlohou velkého počtu pozdějších druhů písma, přizpůsobených jiným jazykům na území sahajícím od Kréty po Indus a od Černého moře po Arábii. Avšak k rozhodujícímu kroku došlo ve Fénicii, křižovatce všech obchodních a kulturních cest, kde byly známy nejrůznější typy písma. Tímto krokem byl vynález nové metody, přizpůsobené semitskému jazyku místních obyvatel, kdy každý znak představoval jeden souhláskový zvuk a kdy se navíc užívaly lineární tvary, jež byly vhodnější k záznamu na papyrus, než klínové znaky ryté do hlíny. Řekové, kteří po katastrofě, jež zničila mykénskou kulturu, ztratili znalost písma (takzvaného lineárního písma B), přešli kolem roku 800 př. n. l. krátkou a praktickou abecedou Fénicianů (a s ní převzali jak název „alfabeta“, tak i slovo označující list papyru, *biblos*, z něhož se odvozuje velká část terminologie, kterou užíváme dodnes v souvislosti s knihami) a obohatili ji o znaky označujícími samohlásky, což byl velmi důležitý krok k tomu, aby mohla být přizpůsobena jazykům jiným než semitským (které, jako například arabština a hebrejšтина, dodnes používají druhy písma založené na zobrazování souhlásek). Řeky přetvořená abeceda se stala základem abecedy etruské (která zase mohla být vzorem runového písma, jež se udrželo ve Skandinávii až do středověku), latinské, kterou používáme my, a slovanské cyrilice. Abeceda se tedy zrodila z řady kulturních interakcí v přechodových oblastech východního Středomoří.

To, co bylo řečeno o písmu, nepochybně platí v mnoha dalších oblastech – například v geometrii, astronomii nebo medicíně –, kde Řeky nelze považovat ani za „vynálezce“, ani za pouhé „překladaatele“, nýbrž za hlavní aktéry etapy zdokonalování ve vývoji vědeckých činností, které jiní zahájili a jiní zase později rozvíjeli.

Zkázky, k nimž došlo v minulosti, spolu s nezájmem moderních badatelů způsobily, že dnes dobře známe pouze to, jak se tato „hybridní“ kultura projevila v Řecku a poté v Římě, a že jsme přehlíželi úlohu, kterou při její tvorbě sehrály jiné národy, například Etruskové, národ hovořící předindoevropským jazykem, který šířil své výrobky po celém kontinentě, uvedl v ži-

vot dnes neznámé písemnictví a divadlo a který vytvořil „první projev vyššího urbanistického uspořádání přímo na evropské půdě“. Etruskové ovlivnili počátky keltského umění a odkázali národům hovořícím latinsky tak základní slova jako *littera*, *mundus*, *populus*, *publicus* nebo *persona*.

Něco podobného se odehrávalo na druhém břehu Středomořího moře u Kartaginců, kde byla znalost čtení a psaní zřejmě rozšířenější než u Řeků – číst a psát dovedli i rolníci a rybáři –, avšak o jejichž kultuře, shrnuté v „panských knihách“, víme málo, protože Řím se postaral o smazání jejich památky, když kartaginské knihovny rozdal vládcům drobných afrických království. Těto kulturní genocidy byla však ušetřena Magonova velká agronomická encyklopedie, jejíchž osmadvacet svazků bylo uloženo spolu se sibylskými knihami v Apollonově chrámu v Římě, byly přeloženy do latiny a rozšířily se v četných stručných verzích; jejich vliv byl patrný ještě ve středověké arabské agronomii.

Řecký mýtus změnil charakter a nabyl nového rozměru po Alexandrovi. Politické nároky, které v sobě zahrnovalo založení říše, nutily k tomu, aby se „helénismu“ dal přísně kulturní rozměr a tak se usnadnilo začlenění barbarů, kteří by se chtěli integrovat do nového typu státu. Jak vypráví Plutarchos, Aristoteles radil Alexandrovi, aby s Řeky jednal jako s přáteli a s barbary, „jako kdyby to byly rostliny a zvířata“. Alexandr se však touto radou neřídil, snažil se vystupovat „jako prostředník pro celý svět“ a umožnil asimilaci domorodých pohlavárů, které potřeboval k správě tak obrovského impéria.

Povrchní přijetí řeckého jazyka a kultury helénistickými královstvími bylo sotva více než předstírání modernizace. Státy vzniklé po Alexandrově smrti si pod formálním zdáním demokratických institucí polis podržely své staré orientální formy, přeložené do řečtiny a přizpůsobené epoše obchodní prosperity. Města Blízkého východu se helenizovala výstavbou veřejných budov, jako například divadel a gymnasií (samotní židovští kněží navštěvovali *gymnasion* v Jeruzalémě); avšak třeba agora už neměla funkci politickou, nýbrž byla pouhým obchodním střediskem obklopeným obchody, lavicemi a podlouhými prodavačů.

Řím, který se silou zbraní zmocnil helénskému světu, se prohlásil jeho pokračovatelem, přičemž argumentoval například tvrzením, že latina je řeckým dialektem, zařazením Aenea do Romulova rodokmenu a pokračováním homérské tradice, náležitě adaptované Vergiliem, jako svých vlastních dějin. Avšak to, co vskutku pokračovalo, byl Alexandrův imperiální program, a jestliže asimiloval řecký jazyk a kulturu, bylo to hlavně proto, aby správa zůstala v rukou těchž helenizovaných kádrů a završil se plán utváření autoritářské společnosti, jejíž legitimita byla potvrzována starou rétorikou athénské demokracie. Protože říše a demokracie byly dva neslučitelné pojmy. Půl druhého století po Alexandrově smrti vyjadřoval Polybios, Řek odvedený do Říma jako rukojmí, svůj obdiv ke způsobu vládnutí Římanů, k jejich „smíšené konstituci“, jež se v ničem nepodobala rovnosti politických práv prohlášené Herodotem za charakteristický rys helénistické civilizace.

V císařském Římě neexistoval participační demokratický systém. Formálně to byla zvláštní směsice zdánlivé kontinuity republiky (v Římě císař vládl, alespoň teoreticky, společně se senátem) a přímé kontroly nad zbytkem císařství, kde osobní rozhodnutí vládců – vznikající zpravidla jako odpověď na „petice“ představitelů provincií – byla považována za zákony. Vládnoucí vrstvy neudržovaly společenský pořádek ve městech silou, nýbrž díky lidovému konsenzu založenému na darech, jimiž *princeps* přispíval na veřejné výdaje, mezi něž patřily „chléb a hry“ nebo náboženské oběti.

To vysvětluje, proč Římané na rozdíl od Řeků neomezovali přístup k „občanství“, jež neznamenal skutečná politická práva, nýbrž měli zájem udělovat ho významným provinčním představitelům, aby tak získali na svou stranu vůdčí skupiny dalších národů, až je *Constitutio Antoniniana*, vydaná Caracallou roku 212 n. l., rozšířila prakticky na všechny svobodné obyvatele říše.

Římskou říši bylo možno označit za „soubor osad slabě integrovaných mezi sebou“. Opravdu, „společným popisem toho, co nazýváme ‚říší‘, jsou ‚národy podřízené římské nadvládě‘. Říše není pojímána jako územní celek.“ Neexistovaly „hranice“ vyznačené nějakým znamením, mezi jiným proto, že neexistovaly do-

statečně přesné mapy, aby je bylo možno správně určit (hranice naopak oddělovaly provincie a vymezovaly působnost správců). To, co tyto národy udržovalo v jednotě, nebyla účinnost správy, ani síla vojska, nýbrž společenství idejí a zájmů mezi římskými aristokraty a místní honorací, jejichž prostřednictvím byly provincie ovládnuty. Ústřední správa prováděla „obrovské delegování“ kompetencí, protože mohla provincie kontrolovat pouze přes síť municipií a obecně přes místní správu, jež byla značně autonomní, včetně „králů klientů“ začleněných do říše, jako byl judský Herodes a jeho nástupci, a „autonomní“ města, jako byl Týros.

Neexistovala ani široce sdílená kultura. Na rozdíl od toho, k čemu docházelo v Řecku, kde ústní šíření slovesnosti dokazuje, že její jazyk byl přístupný velmi širokému publiku, máme oprávněné pochybnosti, že latina pěstované literatury byla plně srozumitelná římskému lidu – a ještě méně obyvatelům provincií –, což může vysvětlovat význam přisuzovaný obrazové propagandě: vizuálním příběhům znázorňovaným sovkami v vítězných obloucích, tisícům soch císaře postavených v celé říši (jen v samotném Římě byly stovky Augustových soch, z nichž osmdesát bylo ze stříbra) atd.

Pokud jde o náboženství, víme, že „nikdo nedovedl spočítat množství božstev uctívaných v říši“, protože byla respektována všechna místní náboženství, přičemž základem bylo přispůsobení místních božstev jejich římským „protějškům“ (například v poraženém Kartágu se svatyně Baala-Hammona přeměnily v chrámy Saturna). Existoval jediný společný prvek, což byla funkce císaře coby „obětníka“, díky níž byl prostředníkem mezi pozemskou společností a božskými silami, a to formou tak neurčitou, že mohla být přijatelná pro věřící jakéhokoliv z mnoha provinčních náboženství.

Řím však nebyl schopen asimilovat kulturu národů tvořících tento zvláštní svazek, jímž říše byla. Pomineme-li případ orientálních kultů a mysterií, přežívajících z dob Alexandrových říše nebo dovezených otroky, ale rychle romanizovaných – jak dokazuje vývoj, jímž se perský Mithra proměnil v Helia-Mithru císaře Juliána –, Římané se velmi málo zajímali o kulturu národů, které je obklopovaly, s jedinou výjimkou kultury řecké.

Uzavření sami do sebe, dospěli k přesvědčení, že svět má jen dvě části: říši a barbary. Tato dichotomie se odrážela v jejich zeměpisných názorech. Jestliže Řekové rozdělili svět na tři části, Plinius prohlásil, že jsou pouze dvě, protože Evropa je nejlepší z nich a vychovala „lid vítězí nad všemi národy“, a proto mnozí tvrdí, že „není třetinou, nýbrž polovinou světa“. Tutéž krátkozrakost projevil i Ovidius, když ve vyhnanství na březích Černého moře, zvolal: „opuštěn dlím zde na břehu nejzazších končin“, tedy na hranici, za níž není nic než barbarství, zima a hrůza. Zvyk dívat se na lidstvo na křivém povrchu barbarského zrcadla jim bránil postřehnout, že za „limes“ jsou jiné světy, jiné kultury a dokonce i věda a technika převyšující jejich vědu a techniku.

V protikladu k ideálnímu portrétu „Římana“ byl obraz „barbarů“ stereotypní, jak lze pozorovat na děsivém líčení Hunů, jež nám zanechal Ammianus Marcellinus, plném hrůz stejně jako nepřesností. Samy „barbarské národy“ byly v jistém smyslu vymyšleny Římany, kteří jim přisoudili rysy etnické jednoty a územní usazenosti, jež jim chyběly. Caesarova Galie a Tacitova Germánie byly plodem představivosti svých autorů („Germánům“ trvalo více než tisíc let, než si sami dali společné kolektivní jméno). Právě kontakt s okrajovými vojenskými osadami říše, jež přitahovaly barbarské kolonisty, kteří se usídlili v jejich blízkosti, přispěl k jejich snazšímu spojování a vytváření svazů. Možnosti obchodovat, služba v římském vojsku a později i potřeba organizovat rozdělování subvencí přicházejících z Říma je konsolidovaly a ustálily. Římané tak napomohli tomu, aby se chiméry, jež si představovali, staly skutečností.

Prvními evropskými „barbary“, které poznali, byli Keltové, což bylo označení, jež používali pro rozsáhlou skupinu národů, od Galů v nejzápadnější části Evropy – jako byli ti, kteří na počátku 4. stol. př. n. l. vpadli do Itálie a potulovali se opuštěnými ulicemi Říma, „zděšení tou pustotou“ – až po galatské vojáky a bandity v Malé Asii. Je obtížné určit, do jaké míry kulturní podobnosti mezi nimi – rozhodující by byla pouze příbuznost jejich jazyků – odpovídají skutečnosti nebo římskému předsud-

ku, vezmeme-li v úvahu například rozdíly mezi těmi Kelty v severní Itálii, o nichž nám Polybios vypravuje, že žili v místech bez hradeb a „spali na lůžkách z listí“, a staviteli velkých opevněných *oppid*, rozkládajících se od Galie až po údolí Dunaje.

Druhou velkou skupinou evropských barbarů byla skupina Germánů. Římané mezi nimi nerozlišovali a považovali je za „čistou rasu“. Pro Tacita „tělesný vzhled je u všech týž: svěrpé modré oči, nazrzlé vlasy, urostlá těla, silná, však jen tenkrát, když útočí. V práci a námaze nejsou zdaleka tak vytrvalí...“ O čtyři sta padesát let později prohlásil Prokopios něco podobného o Gótech: „jsou si podobni jeden druhému... jsou všichni světlomasí, mají bílou pleť a vysokou postavu... všichni mají stejné zákony a stejné náboženství... a mluví stejným jazykem...“ To není nic než odraz obvyklé krátkozrakosti tváří v tvář cizinci; průměrnému Evropanovi, málo uvyklému vidat černochoy nebo Čiňany, připadají všichni stejní.

Existoval nepochybně gótský lid, který podle Cassiodora měl zřejmě své kořeny ve Skandinávii, v zemi, jež byla „jako líheň na národnosti nebo kolébka národů.“ Existoval také gótský jazyk, který se udržel na Balkáně až do pozdního středověku. Avšak skupiny, jež zasáhly do dějin říše a jimž obvykle říkáme Gótové, byly ve skutečnosti shlukem národů – zahrnující například Alany a Huny –, kde Gótové tvořili dominantní skupinu s vlastním jazykem, společným náboženstvím (jímž nebylo ariánství, jak se obvykle tvrdí, nýbrž vyznání mezi ariánstvím a katolicismem) a zákony a zvyky, které vykrytalizovaly už před příchodem Hunů (právě jejich styk s Římany napomohl jejich upevnění) a které jim umožnily udržet si kulturní svébytnost, když žili ve spolenectví s nimi.

Nebyli politicky jednotní, jak naznačují dějiny velkých barbarských vůdců, dynastií a království. V Attilově vojsku, které bojovalo v bitvě na Katalaunských polích, byli Hunové menšinou ve směsi „mnoha národností a rozličných národů“, spojených do velmi volného svazu. Po Attilově smrti se tento svaz velmi brzy rozpadl a samotní Hunové nakonec splynuli s jinými germánskými či slovanskými národy a zmizeli z dějin. Ani Ostrogótové a Vizigótové, kteří vytvořili trvalejší politické útvary,

zjevně nebyli ničím jiným než směsicemi kmenů a válečnických skupin, které měly vlastní vůdce – což bylo později definováno jako gótská aristokracie – a které se spojily, aniž splynuly, do oněch vyšších celků, jež Římané považovali za monarchie.

Na druhé straně je obtížné udržet staré tvrzení, jež nám líčí dobytí západořímské říše barbary jako rozhodující zlom. Je nutno mít na paměti, že vztahy mezi barbary a Římem nebyly pouze konfrontační, ale že se projevovaly v široké škále odstínů, mezi nimiž není vždy snadné diferencovat: od obchodu až po vydírání a od placených služeb až po poskytování subvencí za neútočení na říši.

Většina barbarů, kteří přešli hranice, nebyli nájezdníky, nýbrž přistěhovalci, kteří se usazovali na území říše právoplatně, jako vojáci ve službách císaře (zprvu začlenění do římského vojska a později jako autonomní skupiny podřízené svým vlastním vůdcům). A nejenže neusilovali o zničení existujícího politicko-správního uspořádání, nýbrž měli zájem o jeho uchování, protože jim sloužilo k inkasování daní, jež byly vybírány na vydržování vojska.

To, že se Gótové, kteří roku 376 ve velkém počtu překročili Dunaj, vzbouřili, bylo způsobeno jednáním římských úředníků, kteří je soustředili do nejneplodnějších oblastí, aby podlehli hladu. Avšak ani po svém vítězství u Adrianopole roku 378 – kde začali brzdit římský útok kruhem vozů, aby potom říšské vojsko porazili svým jezdecktvem –, ani po dobytí Říma Alarichem roku 410 se vítězové nesnažili o nic více, než aby bylo uznáno jejich postavení „uvnitř říše“. Jedna nedávno vydaná kniha o římském západě tvrdí, že to jediné, k čemu došlo v 5. století, bylo to, že římská správa byla nahrazena správou několika barbarských národů usazených na těchto územích prostředky víceméně zákonnými, že to však zdaleka neznamenalo konec říše, nýbrž představovalo pouze její přeměnu. Uvádí se zde dokonce, že je málo pravděpodobné, že sesazení Romula Augustula roku 476 něco změnilo v životě obyvatel Itálie.

Výše popsaný systém vztahů se nakonec rozpadl v západní části (v části východní se udržel a říše přežila dalších tisíc let). Tlak barbarů se zde zvyšoval současně s tím, jak římské hospo-

dářství upadalo a uzavíralo se samo do sebe a mezi obyvateli říše ubývalo vůle nadále snášet zvyšující se náklady systému, který jim byl málo k užítku, zvláště když nespály uvnitř samotné společnosti byly nakonec vážnější než konflikt, v němž globálně stála proti celku těchto „vnějších nepřátel“.

Abychom porozuměli pádu západořímské říše, je třeba, abychom si povšimli příznaků rozkladu struktury ústřední správy a společenských trhlin, jež říši začaly oslabovat už dlouho předtím, než ji ovládli barbari. Ve staletích „úpadku“ – tento termín vyjadřuje zkreslený pohled na složitý proces vývoje a změny – docházelo k postupné privatizaci veřejných funkcí, zvětšování ekonomických rozdílů a následkem toho k upevňování vrstvy magnátů, kteří vlastnili velké majetky a nechávali je obdělávat kolónům prchajícím před zadlužením (hlavně kvůli daním) a uchylujícím se pod ochranu pána, čímž byl zahájen proces připoutávání k půdě, který postupoval ruku v ruce s úpadkem otroctví, méně rentabilního pro velkého vlastníka.

Kdo tedy byli ti „barbari“, o nichž se předpokládá, že zničili říši? Ruský historik Rostovcev – pronásledovaný sovětskou revolucí, která jej přinutila k emigraci z rodné země – tvrdí, že Řím padl, protože, neschopen „civilizovat“ venkovské masy, byl nucen přihlížet tomu, jak kultura vyšších vrstev ustupovala kultuře venkovanů. Zpočátku „barbarství venkova začalo zaplavovat městské obyvatelstvo“; později toto obyvatelstvo „bylo zcela pohlaceno příchodem barbarských živlů příšlých z ciziny, zčásti vniknutím a zčásti dobýváním“.

Je evidentní, že v tomto vysvětlení jsou nepřátelé, kteří zničili říši, jak vnitřní – venkované, kteří se neromanizovali –, tak vnější. Ukazuje nám, že se název „barbar“ dosud používal nejen k označení vetřelců příšlých zpoza hranic, nýbrž všech těch, kteří z toho či onoho důvodu nepřijímali společenský řád říše, a tudíž nebyli ochotni ho bránit. To se ve velké míře týká těch venkovanů, které latinská kultura nedokázala integrovat a kteří způsobili to, co Rostovcev považuje za základní rys úpadku římské říše: „postupné pohlcování vzdělaných tříd masami“.

Toto ilustruje nejen dvojznačnost pojmu „barbar“, nýbrž i důvody, jež vysvětlují úspěch, jehož dosáhl obecně rozšířený

pohled na „pád říše“. Tradiční obraz Říma, který padl z důvodu fiaska svých vládnoucích tříd, neschopných čelit náporu barbarů, plnil a dodnes plní nanejvýš užitečnou „mravoučnou“ funkci. V očích mnoha současných intelektuálů a politiků stojí naše společnost tváří v tvář nebezpečí jiných barbarů, jimiž jsou tentokrát „masy“, které je nutno držet v příslušných mezích, aby nezničily civilizaci. Protože se vyhýbají tomu, aby měli na zřeteli problémy našeho vlastního světa, je pro ně pohodlnější vytáhnout ze skříně starého strašáka úpadku Říma, než zkoumat vnitřní faktory rozkladu, jimiž mohou být zvyšování majetkové nerovnosti nebo omezování svobody.

Když nám někteří dnešní historikové říkají, že to, co skutečně zničilo pozdní římskou říši, byla politická praxe, kdy se soukromým zájmům dávala přednost před zájmy kolektivními, není divu, že jejich tvrzení vyvolávají výhrady, protože nás mohou vybízet k nepohodlnému porovnávání s jinými současnými poměry. Výklad, který by položil důraz na vnitřní problémy římské společnosti, by k vysvětlení krize římské říše nemusel používat barbary. Tím by se zastánci tradičního pohledu ocitli v situaci, kdy by se na ně hodily verše, jež v jedné Kavafisově básni vyslovuje císař a senátoři, kteří marně čekali na příchod barbarů a sklíčeně odcházejí, když vidí, že je není nikde vidět:

Co z nás teď bez barbarů bude?

Ti lidé pro nás byli jistým řešením.

II. ZRCADLO KŘESŤANSKÉ

V tradičním historickém pojetí je spolu s dědictvím antické kultury druhou charakteristickou složkou „evropskosti“ křesťanství, jež se už na počátku představilo jako výrazné učení šířící se ve středomořském světě, až se ve 4. století stalo náboženstvím římské říše (Konstantinovou ‚konverzí‘ se tehdy změnila říše, kdežto křesťanství zůstalo beze změny).

Avšak mezi křesťanstvím původním a křesťanstvím konstantinské epochy se odehrál dlouhý a složitý vývoj, který zahrnoval nejméně tři velké etapy. V té první, v etapě ‚historického Ježíše‘, to bylo jedno z renovačních náboženských hnutí, jež otřásly Palestinou počátku našeho letopočtu. Bylo to hnutí v zásadě venkovské, stojící proti ‚městu‘: tedy jak proti náboženské hierarchii Chrámu, protože prosazovalo přímý vztah člověka, bez prostředníků, s božstvem, tak i proti říšským správcům, což vysvětluje, že se obě moci spojily, aby proti němu bojovaly.

V druhé etapě se křesťanství vzdalo aramejštiny a začalo se vyjadřovat v řečtině, přičemž přešlo z palestinského venkova do helénistických měst. Tento přechod znamenal změnu jeho stoupenců, jimiž už nebyli chudí a vydědění následovníci Krista, nýbrž majetní občané, kteří se připojovali k Pavlovým skupinám, kde významnou úlohu hrály ženy. Pluralitní povaha této počáteční fáze vývoje křesťanství odrážela rozmanitý původ skupin věrných. Byli jimi obřezaní křesťané, kteří byli dále silně spjati s judaismem, konvertité ze skupin pronásledovaných v Palestině – ‚helénisté‘ nepřátelští k Chrámu, učedníci Jana Křtitele, kteří emigrovali po jeho popravě – a konečně pohané obrácení